VIB'ANO'M U K'USAL

maximiliano poma / mayra fong

universidad rafael landívar
instituto de lingüística

Ejemplar de Archivo

VIB'ANO'M U K'USAL

texto: maximiliano poma
ilustración: mayra fong

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1991

R4

U TUKEB'AL U U'

Tuch'ko'xh q'u txamb'al q'u'l ni tul ib'anlu tu u q'esal kutenam ti' a okchil tu jik, ti' tootzajil u tokeb'a q'u tx'iib'al, okeb'al iq'ii utz tuch' viqolb'al junum q'u tenam xe' q'ii, xe' saj, aatz u aq'onib'al ti' u yolb'al tu u Universidad Rafael Landívar, ni taq'onin ti' imolax, ikolax "Viqolonka chaj kuk'uy kumam ko'xtene tu junan tenam atilk'o'. Tu viq'aq'al, ni qal ipax itziul q'u alich yol ni talax tu junun tenam, tan qe'l ye'saj isotz itz'ejxe'. Utz a' kusa' as sitxa'ki sete ti' isik'lel itz'ajsal echab'at u', ech ye' tiitek vatz q'u talaj nitxa' ti' itz'ib'al isik'lelu'. Utz aatzpaj u u' tza', ni loch junun aanima tu junum tenam as ti' tok iq'ii vitenam, ti' atil tijle'm ti' q'u yok kolel taq'o utz ni yolb'e viyolb'al.

Aatz q'u alich yol aitlku' tu u u' tza' la txakun tu q'u talaj nitxa' aya' q'u' b'eluval iya'b' utz k'uxh paalnaj b'iti'oj.

Aatz q'u alich yol atilku' tu u u' tza', a' vet molon u xhan Po'm tuch' iq'aq'al q'u b'aal chaj txutx chaj nitx'a tu u tenam k'usal, itenam u Xhanta Kurus tu u ya'b' laval ito'k'al (90). Aatz tu vitz'ib'ale; vet b'anb'el q'u tz'ib' aya' va'l ma'l ivatz tu kajay q'u yolb'al Mayab', aya' va'l ootzajimal tu u q'atb'al tzii, ib'an tu u ya'b' jujva'l ito'k'al (87).

Aatz u u' tza' vet veet tiq'aq'alpaj vilochb'al u Agencia para el Desaroollo Internacional de los Estados Unidos. Jatpajul ni kuk'amate.

Colección:	"Lírica y narrativa tradicional de Guatemala", n. 54
Serie:	Ixil, n. 6. Primer nivel
Directora de la Colección:	Guillermina Herrera Peña
Editor:	Moris Polanco B.
Recopilador:	Maximiliano Poma
Ilustración y diagramación:	Mayra Fong
Levantado de textos:	Rolando Chacach Catú

© 1991 Universidad Rafael Landívar, Guatemala
Prohibida la reproducción total o parcial de los textos e ilustraciones.

U TX'I' TUCH' U XO'VAL

Ko'xtene, tiira ko'xtene, atich ma'l vatz ixoj atich ma'l itx'i', tiira ye'xh ni'ch ivate', jun aq'b'al tiira voom ko'xh ni b'ane', utz ye'xh ni vat u ixoj taq'o, atil koj ma'j aq'b'al ni tilane' pek ye'kchit ila'm ni b'ane'. Unchee' aatz u ixoj tal tu vatz ivinaj:

—Kamchaj ni til u tx'i' tzi' Po'xh tiira ye'xh ni vate' —texhte.

—Koo, kamnab' ni tilb'a —texh ku'en vivinaj te. Sajb'u saj tuul tiira ye't ya' u tx'i' tu voom, ku'nalchit saj b'a'nil ech ni ya' ivoone', junchit aq'b'al ye'xh ni tilane', aatz u ixoj ultek tilelu'l kam va'l ni til vitx'i':

—Kamchit ni iile' untx'i' tiira ye'xh navate —texhte, aatz vitx'i' tan ye'xhkam ni tzaq'b'e', ta'xhtu' va'l voom kuen ni b'ane'.

Unchee' aatz u ixoj tan ye'xh ni'ch ivatsal tu vitx'i' majte, loq' ni chit ivate' tan b'iil ku'en, ib'antek tu ma'l u aq'b'al vatzk'u vatz ixoj utz tila as q'ilal tu ma'l u vinaj utz talte tila:

—Ixoq, kantu' ye' na loch vatz atx'i' tzi'? —texhte, tila, unchee' aatz u ixoj eltek ivata'm, ultek k'u'l as kamal nojchit nital vivatzik' loq' ye'xhkam tila kamchaj ech ilochtu vatz itx'i' sa ib'ane'; q'aavpaj ex vatoj utz ivatzk'apaj chitu':

—Oksa ma'j q'u xi'l ivatz vatx'i' k'atz q'u xi'l b'aq' avatz tzi' ech sa iile' kam ni b'anon vatx'i' —texhpaj te'l u ixoj tivatzik', unchee' nachon tepaj u ixoj utz oora chit jutzin telu'l q'anal k'atz vitx'i', ech xe't ib'ane' kam va'l ivatzk'a, teesa u xi'l b'aq' ivatz vitx'i' utz toksa k'atz q'u tetz, unchee' a'tek tik ichee mamaj poyinal sivatz, utz q'eq'un tek taq'o:

—Aaay, q'u poyinalla, uloj etilin —texh u ixoj as q'eq'uni, oora jutzin telu'l vivinaj tu otzotz:

—Ke'ch? til niilva? —texh u vinaj tu u tixoj.

—Tzuta oj ye' niilone' —texh u ixoj tu vivinaj, loq' aatz u vinaj tan ye'xhat ni b'enkute oj kam atilok k'atz vivatz u tixoj.

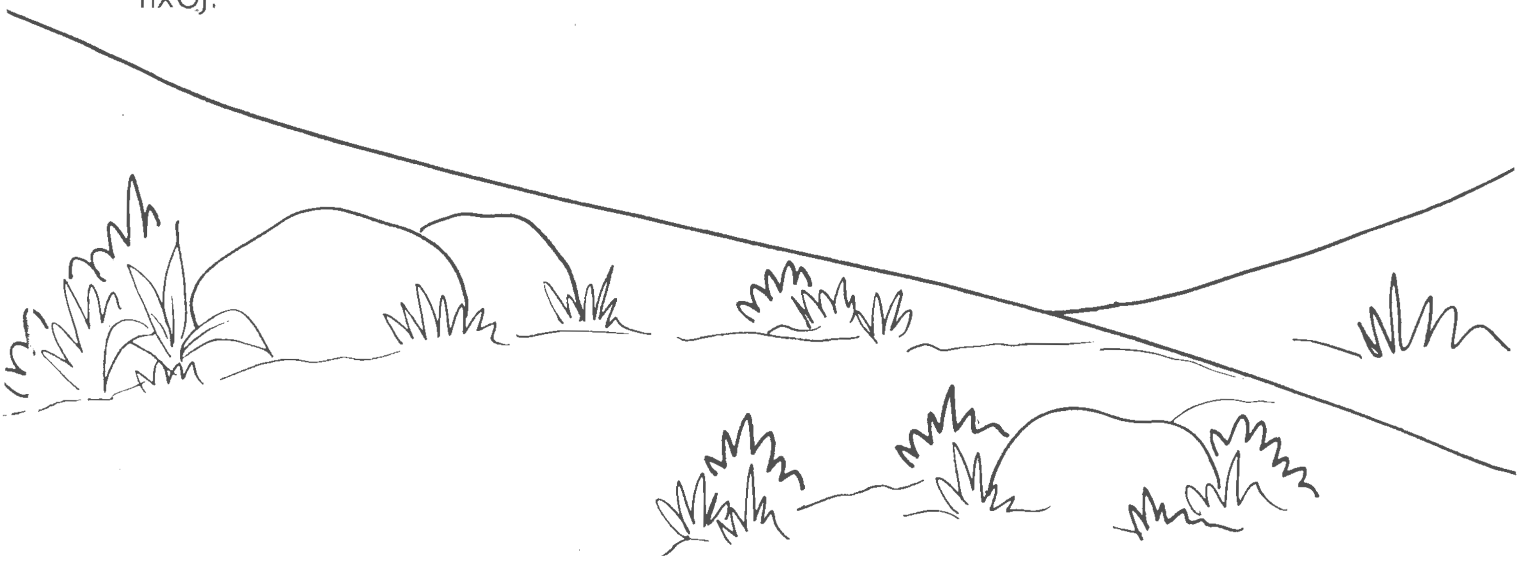

—Kam vet ab'ana?, kam nachoke' oj yit' vatchelaxh —texhpaj u vinaj tu u tixoj, aatz u tixoj motx talte kam va'l vet ivatzk'a, unchee' aatz u vinaj tal tepaj tu u tixoj:

—Oj ech vet avatzk'a utz kantu' ye'n aalve, ech sa ib'anea' tzuta kamxh nik'uch tib' see —texh te'l u ixoj tu vivinaj.

Aatz u vinaj tab'itepaj tu u tixoj:

—Matz eesal u xi'l b'aq' ivatz u tx'i' vet ooksa k'atz q'u xi'l b'aq' avatz tzi' —texhte, ech aatz u ixoj oora tek teesa u xi'l b'aq' ivatz u tx'i' ech ib'antub'a'n.

Aatz u yol ni talax ti' u ixoj tzi', ni taq'ka ma'lpaj ak' txumb'al as yit' sa'koj kuq'ila q'u tx'i' tan yit' elakoj kuyolb'al tuch', utz ni talqe majte as sa'nal qal tu ma'j aanima oj kutxumb'al sa kuch'otite, ti' ib'anax ma'j kam ni yolonka, tan b'a'n sa kub'an qetz va'l vet ib'an u ixoj.

U XO' TUCH' U KARNE'L

Atich ma'l vatz tal karne'l ko'xtene, ix qitzaxojka tu viko' tzi' ma'l u jee a', ix ko'xh aq'axojka tzi' u tal jee a' utz ex aq'onin viko' tziane'l k'atza ni yolonka, unchee' b'iilen tek telb'en u vinaj k'atz vatz tavan, oponka ma'l u xo' k'atza, xe't isuti'l ti'aj u tal karne'l ech xe't isajita' kam ech topon k'atza utz kam ech iyatz'ta' ech sichie', unchee' tila as uk'aa' ni'ch ib'ane', ech veetchit sik'u'l ul uk'aoj u xo' sijaq'ku'l, ta'xh isa' ilaktivi' vatz tal karne'l.

—Kam na b'an tzaxe'? ye'k sa tz'ila b'oj vetz u a' tzi' —texh u xo' tu vatz tal karne'l.

—Nivuk'a vaa' —texh vatz tal karne'l tu u xo'.

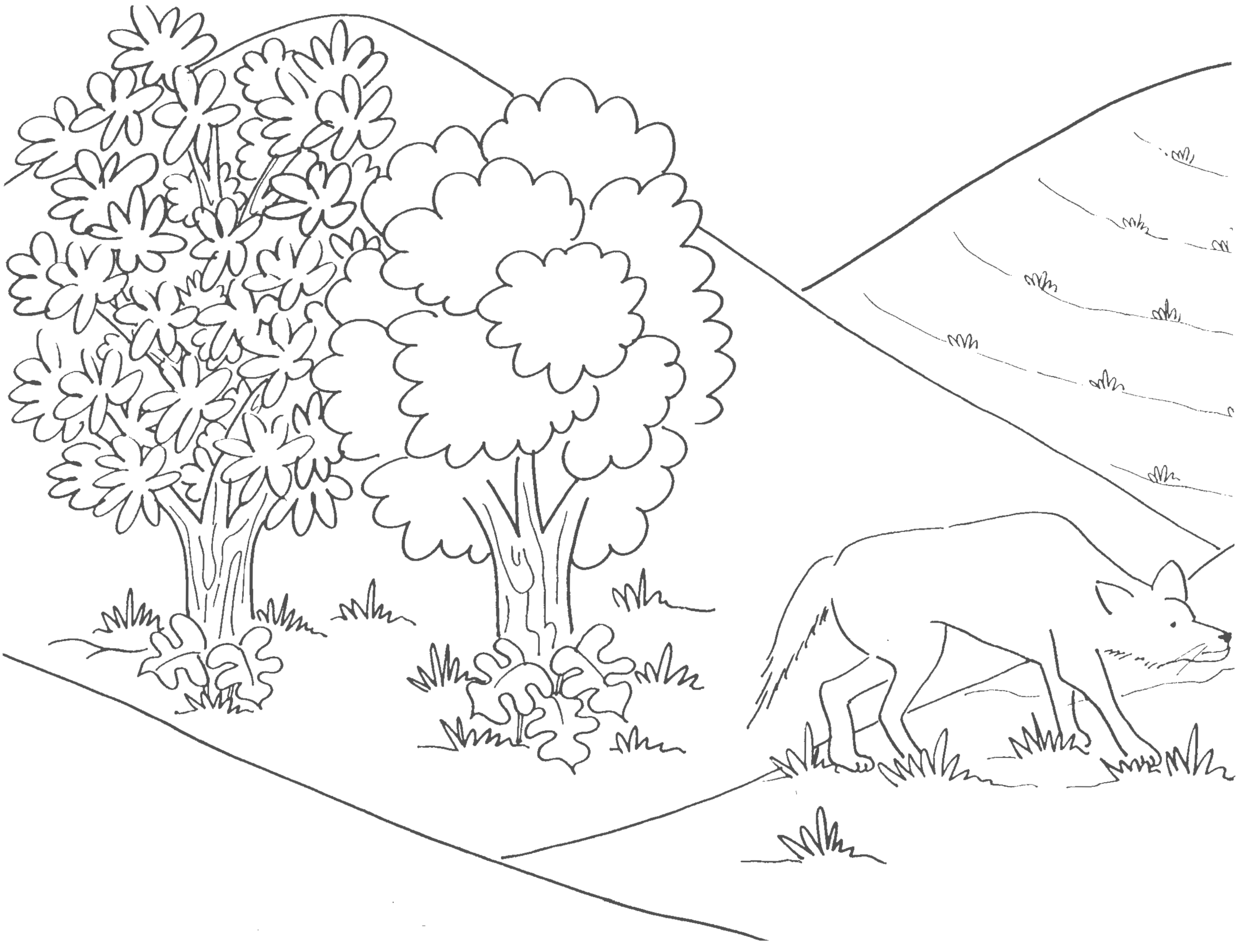

—Ya'sa tuk'al vavaa' tzi tan ni tz'ila ku'l va'l nivuk'a tzi' —texhpaj u xo' tu u karne'l, unchee' tan aatz u tal karne'l tan nitab'i yol majte ya'tek tuk'at u a', loq' aatz u xo' ye'xh ni'ch iya' ti', tan a' isa' sa tojcha b'en tzian ech sa ichie' ni'ch tale', pek tan aatz u tal karne'l tan qitzel ech ye'xh ni'ch ib'ena', loq' talpaj chit u xo' te:

—Elen b'en tzi' u a' tzi' tan ke'xh ixuxuul avi' utz ni tzu'b'ixsa u a' tzi' —texh u xo' te, aatz u tal karne'l tan ye' ni veet tela' ech ye'xh ni tzaq'b'e', unchee' tila as aatz u xo' a' isa' si'ch iyatz'e' ech aatz u tal karne'l q'eq'uni:

—Mee', mee' uloj etilin tan si yatz'in u xo' ni tale' tzi' —texhtu', oora jutzin tul kava'l vitx'i' viko' k'atz u tal karne'l, xe't ib'an ch'a'o kava'l q'u tx'i' tuch' u xo', kaana chitb'oj ixonkittib', unche' aatz u tal karne'l si'ch iloch q'u tx'i' tuul aatz u xo', inacha as si'chtek sub'axi yolon tekuen:

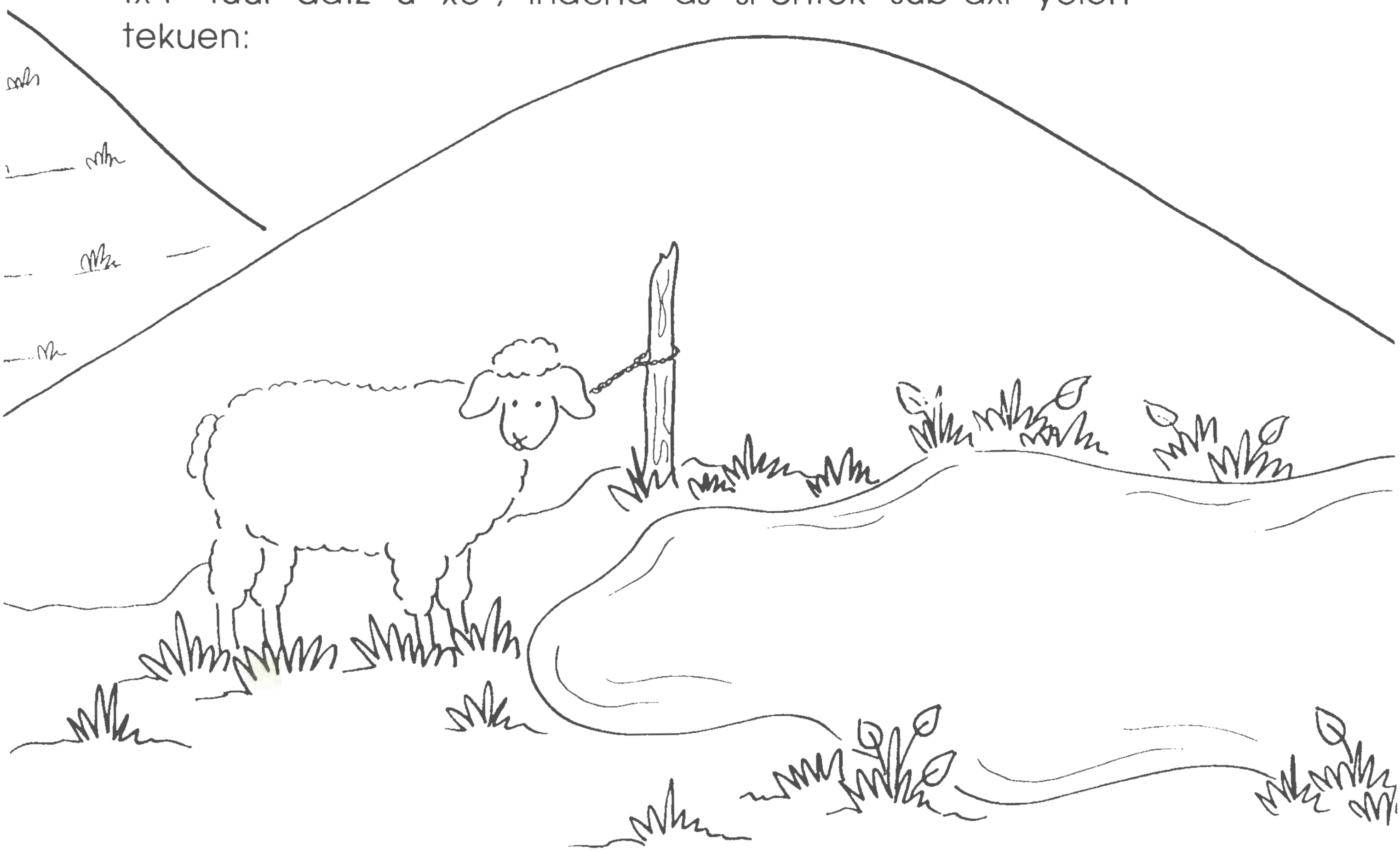

—Etab'itaj sa val sete ma'l u yol —texh tu q'u tx'i'.

—Kam saale' oora ko'xh aala —texh te'l u xo' tu q'u tx'i'.

—Aatz cheel sa val sete tan nimalen kuxaane' utz a' atilk'o' vi' u peepu va'l atil tzuta —texh u xo' tu q'u tx'i', aatz q'u tx'i' a' ni'ch isajib'en u peepu va'l tal u xo' te, tuul jutzin u xo'.

—Ke'ch u xo' ech ye'kane'? til ech mib'en vet b'eni? —texhtu', tzaq'b'eltek tu val u tal karne'l:

—Ma'te vet jutzin ib'ena' —texh te'l q'u tx'i'.

—Ko'taj kutx'ake' —texh q'u tx'i', motx beni ex ichoke', unchee' tzaj chit ti' ichokaxe' ech ichab'a, aatz u xo' txayich tek va't vatz tal umul taq'o si'chtek ichi'a tala, utz ni'ch ichotite as til atilku tere'n q'ul imol, ech aatz q'u tx'i' iq'ila tek u xo':

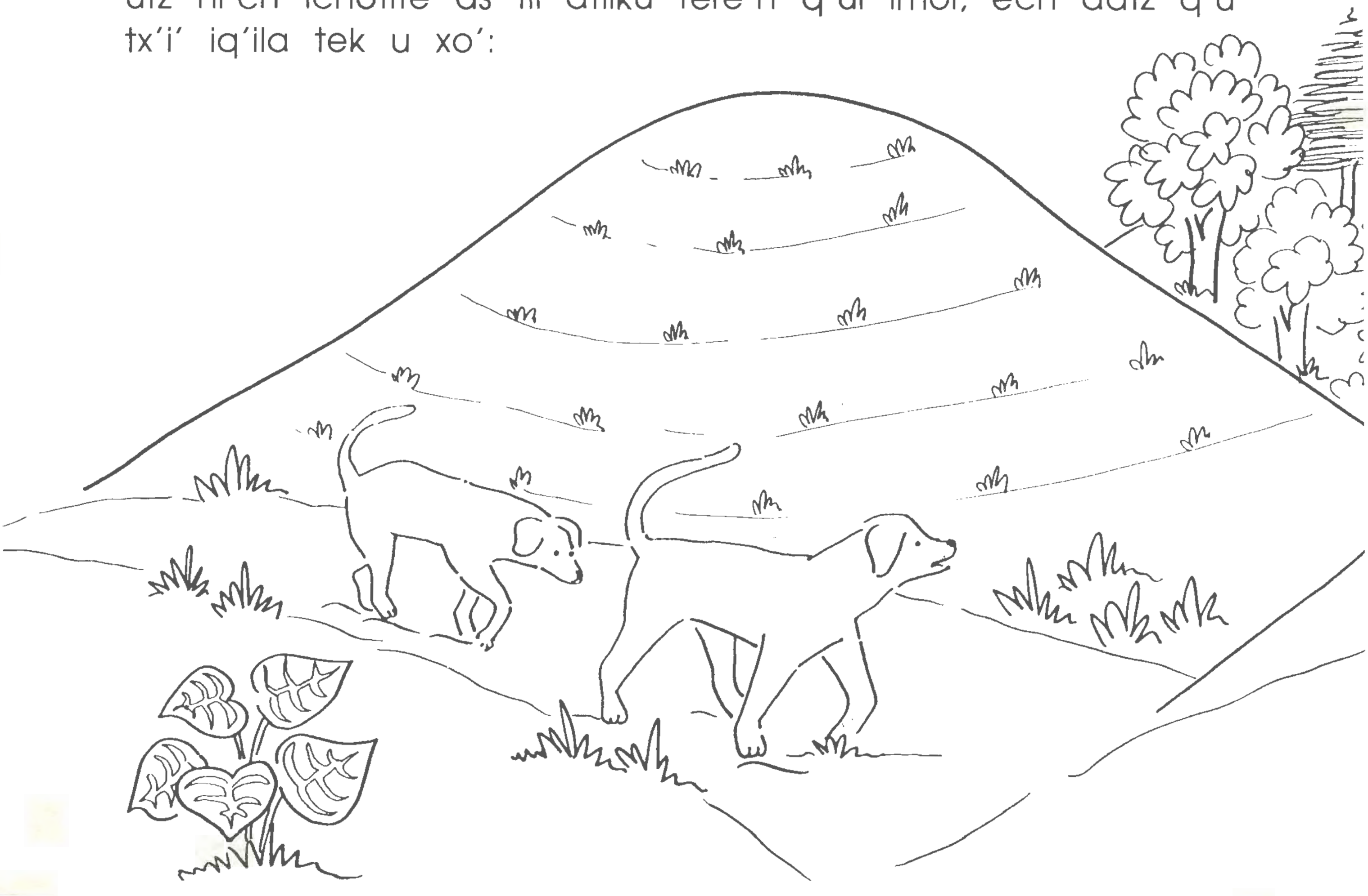

—Anal cheel sa qalsee oj sa sub'o' eetz u tal umul tzi' pek oj ye'k sa sub'o' tan qetz u tal umul tzi' —texh te'l u xo' tu q'u tx'i'.

—A'tzii, tan vet paj echab'alin utz sa'paj kuq'os qib' tzik? —texh u xo'

—utz kamtek ti' sa kuq'os qib' tan ye'kano' k'atz vekarne'l?.

—Oj ahx boj vinaj nanache' utz kantu' vet jutzpu k'asu'laxh ma'it? —texh kuen q'u tx'i' te.

Aatz u xo' ye't tzaq'b'u ve'te, ichajpu u tal umul sa ich tek xe't tu ch'a'o loq' yolon tepaj u xo':

—Ma'chixh enachla' as setx'ak u ch'a'o, tan anal cheel sa'tek voksa jank'il vunjak'il atile' —texh u xo' tu q'u tx'i'.

—Ay, ab'itajin, kantu' neq'osin aal kub'an b'a'n qib'ilaj tan sa val sete kantu' nenima veko' oj tzik ni tikb'e'ex —texh u xo' tu q'u tx'i', loq' aatz q'u tx'i' ye't kuen tab'i tokeb'al viyol u xo', ech kamnalich ech ichajpu

Unchee' veet tek ikam u xo', aatz q'u tx'i' tab'i tu vatz tal umul:

—Kam ech mi txayt'axh u xo' tzi'? utz kam vet tal see? —texh q'u tx'i' tu u tal umul.

—Aatz uxo' tzi' ke'xh ijutzin tule' unchee' ma'xh xo'vin taq'o utz vet tilin ech vet tojchain, vet itxayin utz vet tal ve "til atilku tere'n q'ul amol?" chu ve aatzin tan ye'xhkam vet valte —chu vatz tal umul tu q'u tx'i'.

Ech ko'xh va'l ib'an u xo' tuch' vatz karne'l tuch u tal umul.

Aatz untanul u yol vet qilla tzi' a' ni tale' as b'a'nojo' qib'ilaj utz ye' qixva qib' echa' va'l vet ib'an u xo' tu vatz tal karne'l as veet sik'u'l ni talte as ni tz'ila ku'l u a', a' va'l ye'xtxoj tan b'a'n sa kukameb'e echa' vet ib'an u xo', utz oj sa b'anaxh jik echa' va'l vet ib'an u tal karne'l, sa'koj ole' va'l kam ni titz'a qi'.

U VINAJ VA'L VET B'EN TZ'ICHIN

Aatz u alich yol tza', a' niyolonku ti' kava'l q'u vinaj ex ichok ich'i'm tu u Ti'putul, aatz q'u vinaj tza' junal ib'aluchich tib'; unchee' elb'en sika'b'il, motx ijatx tib' tuul, ijalib'ey sijununil niyolonka, ech motx tak tub'ilaj:

—Aatz cheel sa kujatx qib' tuul, aal unb'en latzi', aatzaxh aal ab'en latza' texhtu', as tal tu va't vimol. Utz la kuq'eq'u qib' as la tx'a'no' —texh vib'aluchte ni tale', tzaq'b'el tu vib'aluch paje':

—La'i unchee', la kuq'eq'u qib' —texhtu'.

—Ech motx ijatxtib' tuul ti' ichokax q'ul ich'i'm xo'laj tze'.

Motx b'eni ijal ib'ey sijununil, unchee' xe'ttek ixaanb'en tzian, aatz tu ma'l q'u vinaj tza' jikomichchit ib'en xo'l q'u mamaj xiq'kin, utz aatz tu q'u mamaj xo'laj tze' atil xeentetz q'u vi'vitz utz aatz q'u vinaj tan ye't ijaj tu q'u xeentetz ti' ichokax q'u chi'm, ech aatz ma'l u vinaj va'l xo'laj xiq'kin ib'ena', itzeq' ma'l u chonkin aq', utz ye'xhatko'xh b'enkute ni tale'.

Aatz u vinaj tza' xe'ttek isotz ik'u'l, ye'kan ni'ch ichok ich'i'm pek aaltek ni'ch ixaan b'en tzian, sa q'aavi ni tale' loq' ye' ni tx'ol ve't iq'aave' tan ti' itzeq' u chonkin aq'. Unchee' aatz u vinaj inacha as tziantek atilka ech xe't iq'eq'u vib'aluch:

—B'aluch, b'aluuch! —chia ni tale', ech aatz vib'aluch ex tile':

—Til atilkaa tzi'? —chia ni tale', tan tzian tepaj ni q'eq'unku vib'aluch, chajpaj iq'eq'uta tziantek ni tzaq'b'ik vib'aluch.

Unchee' aatz u vinaj va'l itzeq' u aq' tan aalpaj ni'ch ixaan b'en tzian, aatz vatz ib'aluch tan ni topon tu va'l ni q'eq'unka utz ye'xhab'il tek ni chab'a, ech ni paj tal sijunal:

—Til atilkaa tzi', tan latza' vet q'eq'unka unvab'i? —chia ni tale', chajpajkoj chit iq'eq'un u vinaj tzian tepaj ni b'anva:

—B'aluch, b'aluuuuuch! —chia ni tale', as chajpaj iq'eq'une'.

Unchee' aatz u vinaj tan ni paj iq'eq'u ni tale':

—Til atik'axh? —chia ni tale' —ke'cha' tzi' tan ech latza' vet q'eq'unka vet vab'i —chu junal nitale'.

—Anal cheel tan tz'ejxi vunb'aluch' tzi' tan ye'kan nunchab'a vib' tuch uyita —chia nitale'.

Ech aatz u vinaj va'l tz'ejxuka xo'l tze', a' va'l vet b'entek tz'ichin; utz a' tekuen unjolol q'u tz'ichin q'u'l ni b'itz ti'putul, aatz q'u tz'ichin tza' chajpaj ni motx toq'e' ech ni motx tal tza':

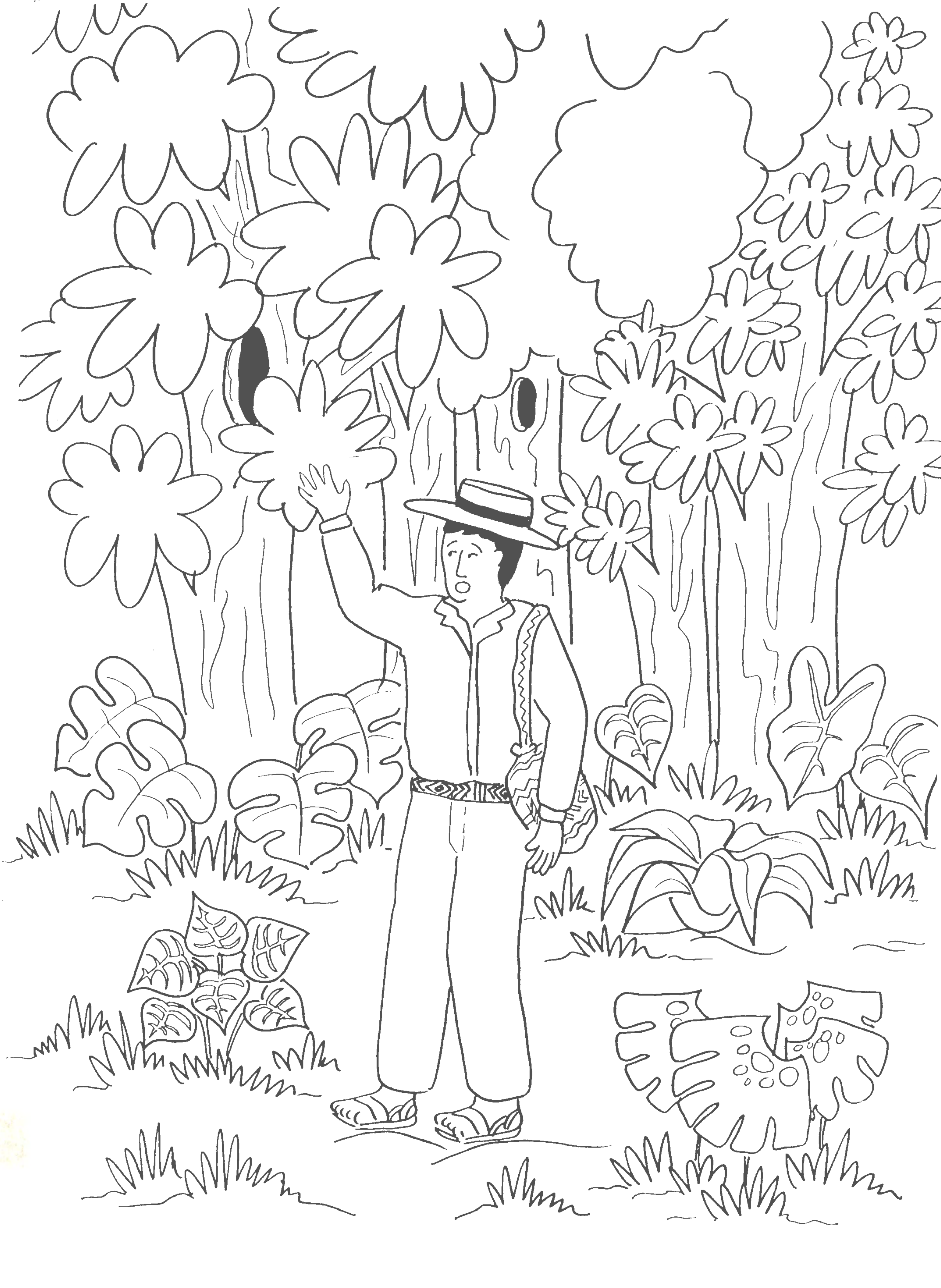

Aatz u alich yol tza' a' nitaq'paj va't txumb'al echa' ti' kusa't `qib', oj til ech kub'ena' utz ye'xtxoj as sa kujatx qib' tuul tan aatz q'u xo'laj tze' tzi' tan tilko'xh ni atinku q'u kan oj q'u mamaj txokop xo'laj tze', utz tan aatztek cheel tan ye'kan ni k'amab'el q'u b'a'nil tu Vatz Amilika Tx'ava' ye'kan ni jajab'el ti' kajay q'u kam ni tuche' ib'anle'. Ko'xtene aatz q'u k'uy kumam tan kajay kam atil tok sivatz, utz aatzpaj u alich yol tza' a' nital majte as molmoch kub'ena', ye'kujatx qib' tuul echa' ti' va'j qaq'on.

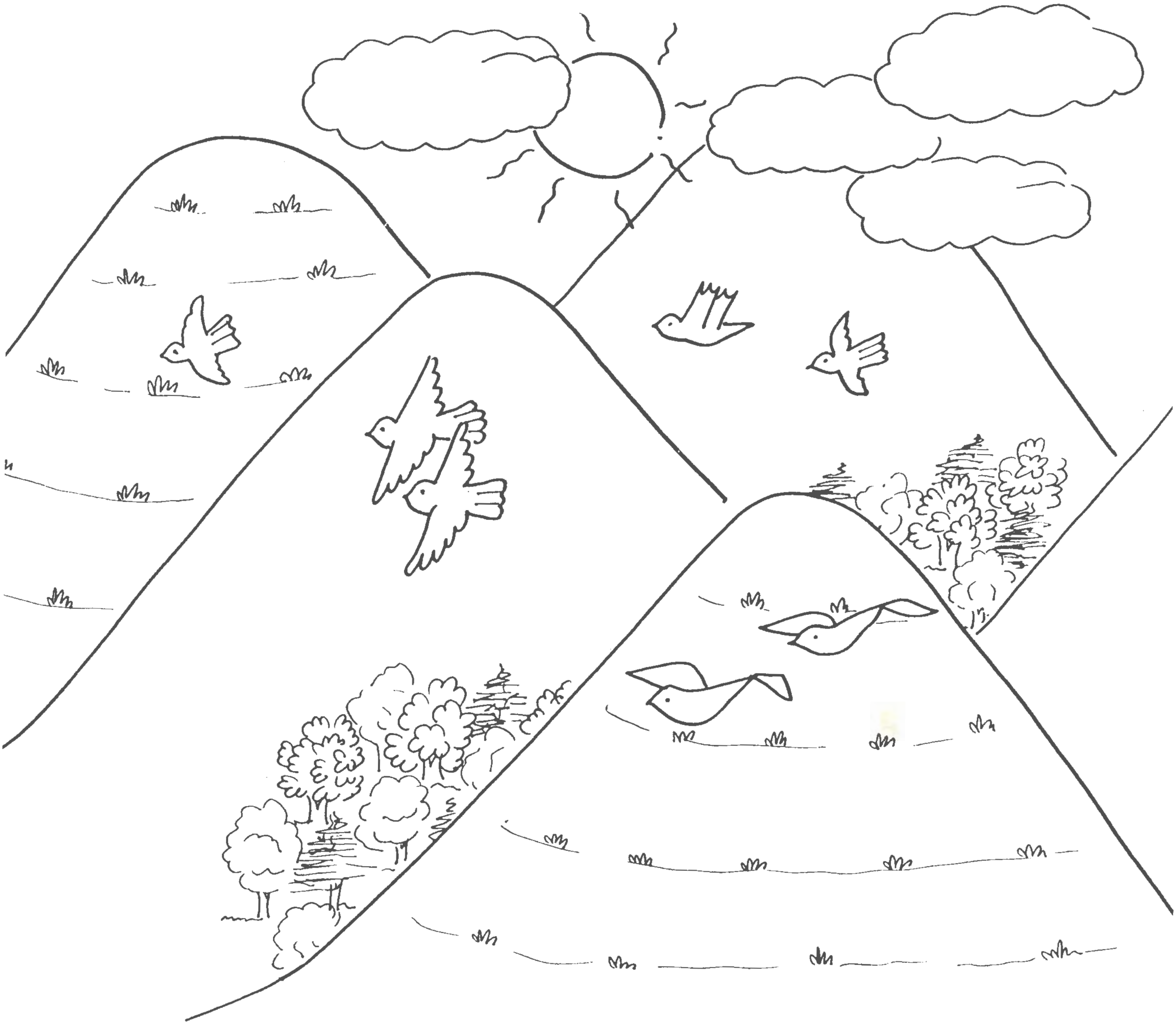

KAM ECH ICHEE Q'U K'OY

Ib'an ko'xtene, atich ma'l vatz ixoj tuch' va't ivinaj, aatz u tzumlich aanima tza', atich kava'l talaj titz'in, aatz q'u talaj nitxa' tza' tan motx ch'ii ech motxtek chajaxb'en tu aq'on tu vinan, unchee' tan aatz q'u talaj nitxa' tza' ye' ni'ch isa'a aq'on. Ni'ch motx ib'ena' loq' nikoj motx taq'onine', pek junal uxo chulul ko'xh ni motx ib'ane' utz a'koj ni titz'a q'u taq'on.

Ib'an tek tu ma'l u q'ii, aatz vinan tan ichajpajb'en tu aq'on unchee' aatz q'u talaj nitxa' tan ma'l xiak utz va't tal ixviak, motx b'en tu u aq'on va'l tal vinante. Motx opon q'u talaj nitxa' vatz u taq'on utz echa't ko'xh ib'ana va'l ninalchit ib'ane', ech aatztek tu u q'ii tza' tan aatz tek tal vinan ti' taanima "nojchixh ni taq'onin q'u nitxa' tzi' ni tale' pek sa envile' qab'i" texhtu'; loq' ye'tchit b'eni, Oponpajchit q'u talaj nitxa' tu tatib'al k'atz vinan ni yolonka.

—Nichixh etaq'onine' nitxa' tan ni b'en etx'ix yo'o —texh vinante.

—Ee', ni chit qaq'onine' —texh itzaq'b'u q'u talaj nitxa'. Sajb'upaj ech q'ejal, b'enpaj q'u talaj nitxa' tu aq'on, aatz motx oponi tan ye'paj ni'ch motx taq'onine'. Biilen tek tuul, xe'tpaj motx isaache':

—Sa qile' qab'i nojchixh ni taq'onin q'u tx'ix tzi' tan ni b'en etx'ix chu u kunanqe yo'o —texhtu' ni tale', motx itx'apje' q'u tx'ix vi' q'u txolob' va'l ni taq'k'asu'l vinante tetz ichaq'aal q'ii as ni tale', tan aatz ni'ch titz'a, a' ni tale' as sa aq'onin q'u tx'ix sijunal, utz tan echkoj va'l ni'ch titz'a ti'.

—Ke'ch ni taq'onine' ni til u kunan tzi', as ni taq'onine' chia —texhpaj q'u talaj nitxa' tuulpaj atichje' vi' u chulul. Anko'xh tu u q'ii tza' nojtechit opon vinan tu va'l ni'ch taq'oninku q'u talaj nitxa', unchee' ex ichab'a q'u talaj nitxa' atichje' vi u chulul:

—Kam ni motx eb'an vi' u chulul tzi' nitxa', oj vit' aq'on ni eb'ane' —texhte.

—Ni'axh nan uul tzik —texhku'en q'u talaj nitxa' tu vatz inan ni tale'.

—Etaq'taj va'j qetz —texhpaj vatz inante ni tale', ech aatz q'u talaj nitxa' tan ib'aq' chulul ku'en ni'ch motx ik'onku'l tu vatz inan ni tale'.

Aatz u tal xiak tan atich ik´alb´al ni tale´, utz ela atich ye´op vi´ u chulul tuch´ vatz tal tanab´.

—Vet chit eb´anla´ sa tere´nkoj ku´lex vi´ u chulul tzi´ —texh vinante—; vetchit eb´anla´ as a´ texh sa etechb´u, a´tek sa motx nookex ti´, sa´tek chee exi´l, sa´koj etx´ol ve´t eku´l tan ti´ veqelb´alil.

Unchee´ aatztek q´u talaj nitxa´ tza´ tan nojchit ye´t itx´ol ve´t iku´l vi´ u chulul, niko´xh u xiak, niko´xh u ixviak majte, utz q´oontek ya´ iyolon majte ye´kanichtek ni´ch itx´ol yol, aatz vik´alb´al u xiak tuch u ixviak tan motxtek b´en ijee, xe´ttek ichee ixi´l majte, motxhtek sotz ik´u´l ech mitzejxu sika´b´il.

Aatz kava'l q'u talaj nitxa' tza' tan a'tekuena' q'u k'oy ni qile' nitlaxe' tzi', unchee' aatz q'u talaj nitxa' tan motxtek b'en k'oy ni yolonka.

Jank'il untantu u alich yol tza', atilchit va't ak' txumb'al ni talqe, ti' u qelo'm echa' vet ib'an q'u talaj nitxa' tu vatz inan, utz ti' majte as kamko'xh vet tuuleb'e u Loq'ola itz'leb'al aya' va'l vet taq'je' vi' q'u txolob', ech toke' vet tz'ejax tu vinan. Unchee' ni tek talqe as sa kunima kunan, kutat, qatzik utz aq'oninojo', ye' kuchus q'e'yil tan ye'xtxoj, nimanojchito' chajpaj, ech tx'anel sa til q'u kuq'esal utz tan a'koj b'a'n as sa tz'ejaxo' echa' vet ib'an u ixoj tu q'u talaj titz'in. Utz atoj kuk'u'l as atil toke' k'uxh sa tz'ejaxo'.

U IXOJ VA'L TAQ' TX'OO TU VINAN

Aatz u alich yol atilku' tu u u' tza', a' ni yolonku ti' ma'l u ixoj va'l taq' tx'oo tu vinan, b'axa yol aatz u ixoj tza' tan ni'ch topon vinan tzixe' ni tale' ech aatz u ixoj tza' tan ye' nisa'a as ni'ch topon vinan tzixe' b'enamen, unchee' tuul aatz vivinaj u ixoj tan aya'l ik'u'l ti' vatz iji' ni topone'.

Aatztek ib'an tu ma'l u q'ii, tootzajichtek u vinaj as sa ich paj opon viji' utz tal tu u tixoj oj u titz'in viji'atko'xhtu' ni yolonka:

—Tulpaj vatz anan cheela' tzi', pek la b'antuch va'j kuchib', la yatz' va'j q'u avan tzi' —texh u vinaj tu u tixoj, aatz u ixoj tzaq'b'uteku'en:

—A'tzii unchee' sa unyatz'e' —texh itzaq'b'e' as tzaq'b'i.

Loq aatz u ixoj tza' tan xe't titz'a ti' taanima "kamchaj toke' as ta'xh ni k'ula ulchil vunan tzi', pek ye'nale" texh u ixoj ti' taanima. Unchee' til ipaal ma'l u tx'oo xe' b'itz utz oora chit ex itxaya, xe'r itxoe' utz tila as b'a'nichteku'en ech iyatz'tepaj u avan va'l tal vivinajte, veet itxo' paje' echnal toksa u txo'ich tx'oo xo'l u b'a'nla chib'.

Aatz u tal tx'oo va'l itxo' u ixoj tza' tan a' va'l sa taq' tu vatz inan ni tale' tan ti' as b'iilko'xh tuul ni topon tzixe' otzotz, loq' ye'xhkam ni tal tu vivinaj oj kam ni'ch

ib'an tu vatz inan, tan b'a'n sa yaali.

Veettek tole' ti' ib'anaxtuch q'u chib' ech xe't toksa tu b'ojoy, anchitu' b'iilentek tuul aatz vinan oponi:

—Kam ni tale' val atil tzikah —texh vatz txutx nitxa' tu u titz'in.

—Ee' atilin —texhte—; ni'axh uulpaj tzik.

—Ee' vulpaje' vitz'in, ulchit unq'ila b'itojaxh —texh vatz txutx nitxa' tu u titz'in, tuul aatz u ixoj tan nojchit ye' ni'ch ik'uche' oj kam ni titz'a ti' vatz inan utz ye'xhatko'xh ni'ch b'enku tu vatz inan majte oj kam ni tuuleb'ele'.

Tzaq'tek vichi'o tu b'ojoy utz tiq'oelu'l vi' xamal utz ech xe'ttek ijatx tuul laj. Ech aatz vatz inan tan atil chit vatz tetz txaelel tu u titz'in utz taq'te, ech motx tx'a'ani.

—Ke'xh ijuk'uul vachib' tzi' val, kam chib'ila' tzi' —texh vatz txutx nitxa' tu u tiz'in, tzaq'b'el tek tu u ixoj:

—Ye'ka tan tavan ajia' nan, luch'ixichina'.

—Ee', tan tx'anel chit ijuk'uul nunnache' —texhpaj vatz txutx nitxa'.

B'iilentek tuul, aatz vatz txutx nitxa' ich'otipaj tu u tiz'in:

—Kam chit chib'il vachib' ni aale' b'atz'i.

—Ye'ka tañ luch'ixichin chi'n —texhku'enpaj u titz'inte, ech aatz vinan tan tab'itepaj inujulte as kam ib'ii oj kam tijle'm u luch'ixichin, ech aatz u titz'in tan ye' chi'ch ichee ve't iyol ech taltek inujulte:

—Kam koj ib'ii pek aya' q'u talaj tzuy ni paal xe' b'itz' tzi' —texh u ixoj tu vatz inan, ech aatz vinan ta'xh tab'i as ech alaxte, tiira txoonchit ik'u'l taq'o utz xe't ipoq'ije'ul tuul iqul utz ni'chtek ixa'v tu u txoich k'u'l majte, tuch' ko'xh u txoich k'u'l motx q'aavje'ul q'u techb'ub'al utz nojchit aal kam vatz inan taq'o ni tale'.

Qitz'a u qatine', ti' u kam va'l vet ib'an u ixoj tu vatz inan tza', utz qiltaj b'a'n tzik u kub'ano'm tu u vatz amlika tx'ava', oj yit' b'a'n koj ech kuch'exu, utz kub'an q'u'l b'a'n tan ech tx'anel qalchu taq'o utz ta'nkoj pek tan ma'l b'ey ni kuk'uchka tu q'u talaj ch'oo. Oj ni ak'uchka ma'l b'a'nla b'ey tu q'u aanima va'l ni ab'in, ilonaxh, sa tile'l tetz sai' majte ech tx'anel sa motx ib'ane'; pek oj na chikka ma'l yannajla b'ey vatzpaj q'u'l ni ilon ab'inaxh utz sa tile'l kam va'l sa b'ane'. Tan o' ma'l iq'onb'ey vatz q'u kutza'q'.

Echa' vet ib'an u ixoj tu vinan tan ye'xtxoj, kam tek la tala as ech la b'anaxte la q'esb'i, ech toke' b'a'nojo' tu kunan kutat, kutza'q', qatzik utz tu kajay q'u aanima q'u'l ni b'en iq'ilao' tu qatib'al, tan kamal atil tu txumu'm utz tuul aatzo' yit' aya'lkoj kuk'u'l ti', ech va'l ye'xtxoj.

U TAL UNTENAM K'USAL

Tx'anel chitaxh untenam
tx'anel chit q'ul avate'n,
q'ul axo'li'tz tuch' tx'akab'en
ni chi'b'ixsa vaanima.

Ni'ch unyuq'pe',
ni'ch iyuq'pe',
ech vet unchab'a ib'ix u son.

A' q'u k'uy kumam va'ltza',
q'u'l vet motx kaa vatz q'ii saj,
ye'xhab'il sa teesa tib' tuul
tan nojchito' q'u tiimam.

Chi'b'ojo' ti',
tze'enojo' ti',
ech sa kuchab'a vinujul.

Atil inima' majte,
u tal untenam K'usal,
atil ijoyom q'u vi'vitz
tatib'al q'u k'uy kumam.

Kub'itzataj,
kuyolb'etaj,
vi xe'teb'al u qatine'.

Kajay chito' ma'l qalta',
ch'ioj u kutenam K'usal,
itx'ava'il q'u ch'i'm tuch' sajchii
ichiko'm kutat kunan.

Qitz'atektaj,
kutz'ib'ataj
tu qaanima u b'a'nla yol tza'.

Ta'xh va'l sa val sete tza',
qab'ikoj u tokeb'al,
tx'anelkoj la b'enkuqe
ik'asakoj kutxumb'al.

Ma't'inb'a chaj
vitz'in vatzik,
la yolono' tu va't moli'b'.

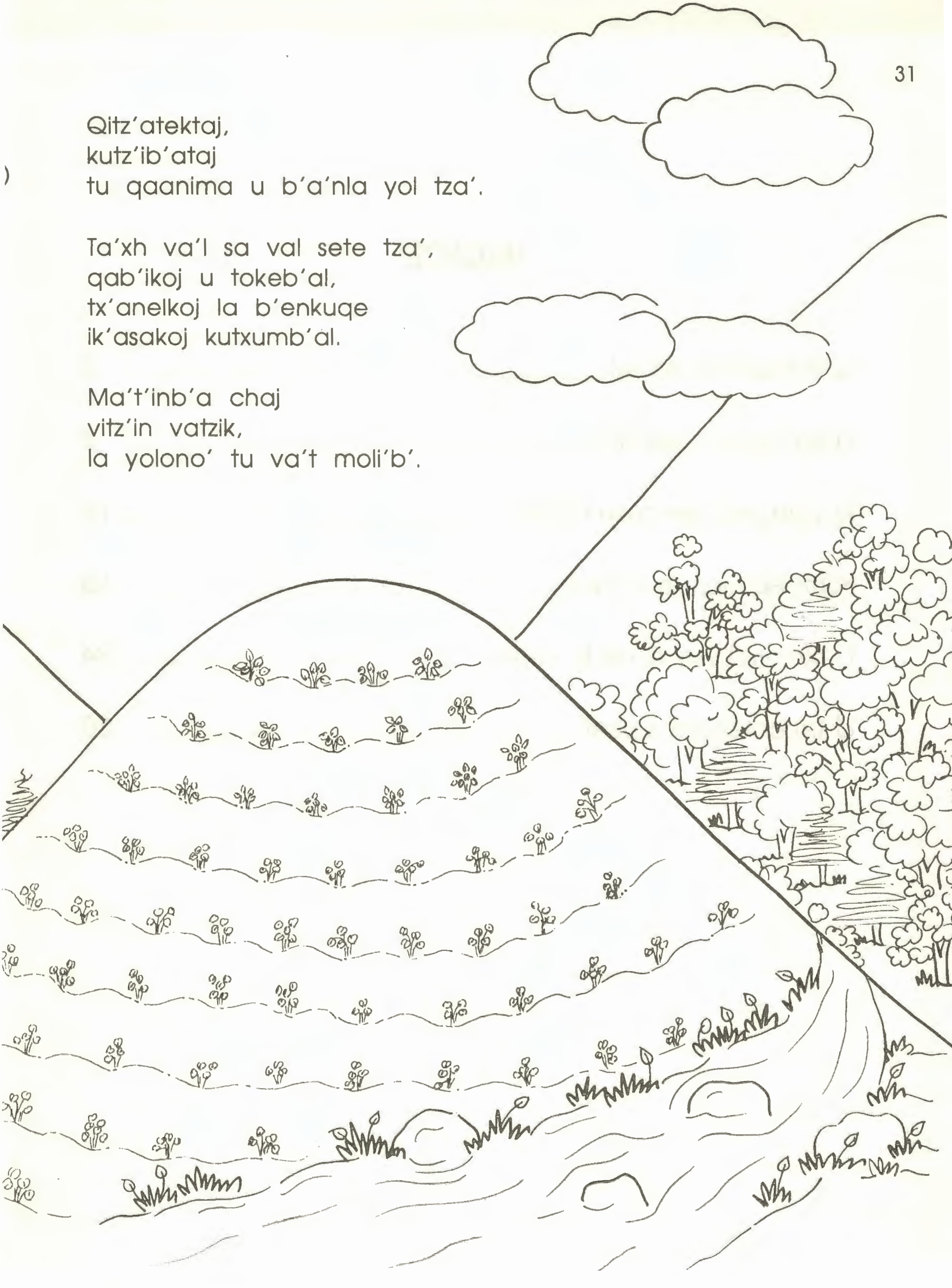

INDICE

U tx'i tuch' u xo'val 3

U xo' tuch' u karne'l 8

U vinaj va'l vet b'en tz'ichin 14

Kam ech ichee q'u k'oy 19

U ixoj va'l taq' tx'oo tu vinan 24

U tal untenam k'usal 30

Aatz a u’ tza’, junal atil alich yol tuul aya’ q’u’l ko’xten xe’t talax tu kuyolb’al jank’ilo’ o’ aak’usal, tetzchit talaj nitxa’ aya’ q’u’l b’eluval iya’b’ atile.

Jolt ib’i inq’a nimal u’:

U tal q’u’q’	(nivel 1, Cotzal)
U ib’oy	(nivel 2, Chajul)
Uva’ s-na’ya tetz vin tenam	(nivel 2, Chajul)
U tal umul	(nivel 2, Nebaj)
K’uchu vatz siviiqex u vatz ’tx’ava’	(nivel 2, Nebaj)
Yol s-na’ya tetz inq’a k’uy ku mam	(nivel 3, Ixil)